

گزارش تحلیلی از روزنامه حکمت

با تاکید بر اصلاحات مالی و اقتصادی از منظر این روزنامه

مریم گنجی *

با چاپ و انتشار روزنامه در اروپا، صنعت چاپ در سال ۱۰۱۶ هـ.ق در زمان سلطنت شاه عباس صفوی، توسط مسیحیان کرملی برای چاپ کتاب‌های مذهبی به اصفهان آورده شد. به دلیل مشکلات سیاسی آن عصر و عدم آگاهی نسبت به پیشرفت‌های دنیا، بهره‌گیری از چاپخانه اصفهان و انتشار روزنامه تا زمان اصلاحات عباس میرزا و اعزام دانشجویان به خارج از کشور مورد توجه دولت قرار نگرفت.

در سال ۱۲۵۲ هـ.ق میرزا صالح شیرزای، از دانشجویان اعزامی به خارج از کشور، نخستین روزنامه ایرانی به نام «کاغذ اخبار» را منتشر کرد. (رابینو، ۱۸) انتشار روزنامه در میان مردم و اشاعه فرهنگ آزادی‌خواهی مسایلی را در طبقات عامه برانگیخت که تا آن زمان سابقه نداشت. در حالی که انتشار روزنامه‌های دولتی با نظارت و تفتیش دقیق دولت صورت می‌گرفت، «روزنامه‌های فارسی چاپ خارج در بیداری افکار ایرانیان سهم اساسی و عمده‌ای داشتند. در میان این دسته جراید معروف‌تر از همه «ارشاد» باکو، «اختر» استانبول، «قانون» لندن و «حکمت» مصر بود. (قدیانی، ۱۱۷).

روزنامه حکمت به مدیریت دکتر میرزا محمد مهدی بیگ تبریزی در سال ۱۳۱۰ (۹۳-۱۸۹۲) در قاهره تأسیس شد و به صورت هفتگی یا در هر ماه سه شماره به چاپ می‌رسید. «حکمت از روزنامه‌های بسیار خوب و مفید زبان فارسی است که تقریباً ۲۰ سال در خارج از ایران هر ده روز یک مرتبه در هشت صفحه به قطع خشتی ۹×۱۴ انتشار یافته است.» (رابینو، ۱۲۷) کسروی نیز در کتاب «تاریخ مشروطه ایران» با معرفی مدیرمسئول روزنامه حکمت می‌نویسد: «نویسنده حکمت میرزا مهدی خان تبریزی از نیکان است. روزنامه او را کم دیده‌ام ولی از نیکیش آگاه می‌باشم. این مرد دانشمند می‌بود، کتاب‌ها نیز نوشته، و شعرهای وطنی نیز می‌سروده او در سال ۱۲۸۹ گویا به تهران آمد و اتابک به او پذیرایی و مهربانی نمود و لقب زعیم‌الدوله و سالانه سی صد تومان برایش از شاه گرفته ولی تا آن‌جا که می‌دانیم این‌ها او را از راه نبرده است» (کسروی، ۴۱)

روزنامه حکمت به سردبیری زعیم‌الدوله با توجه به مسایل اجتماعی و اقتضانات زمان انتشار خود، ضمن بیان و بررسی اخبار سیاسی داخلی و بین‌المللی، اخبار طب، اکتشافات و اختراعات، معرفی کتاب و اعلان‌ها به تحلیل و بررسی مسایلی چون مشروطیت، عقب‌ماندگی ایرانیان، لزوم دستیابی به پیشرفت و علوم روز و... پرداخته است.

یکی از مباحث عمده‌ای که زعیم‌الدوله به عنوان سردبیر روزنامه حکمت در طول سال‌های انتشار به صورت جدی و مستمر پیگیری نموده بررسی دلایل و چگونگی عقب‌ماندگی سیاسی، اجتماعی و اقتصادی ایران، شناسایی راهکارها و لوازم نیل به ترقی بوده است. این روزنامه با ابراز تأسف از عقب‌ماندگی ایران و اتلاف استعدادها و توانمندی‌های بالقوه ایرانیان برای پیشرفت، این مسئله را به سبب اشتباهات تاریخی و کم‌کاری‌های دولتمردان و بی‌تفاوتی مردم نسبت به پیشرفت علوم دانسته نه به شکل یک امر ذاتی و همیشگی.

«آب و هوای ایران دانشور پرور است ولی افسوس که ایرانیان کنونی مانند مردمان کور و کر و گنگ بوده، با همس لمس کارشان را دیده و از تماشای جهان و از دیدن جمال علوم و فنون و صنایع بی‌بهره شده‌اند و از شنیدن آواز خطبا محروم گشته و از شنوایدن دل‌خواه‌شان بل از داشتن دل‌خواه‌شان هم عاجز و زبون هستند» (ج ۴، سال ۱۶.

شماره ۹۰۹ صفحه ۱)

ریس الحکما با تاکید بر چهارعنصر روزنامه مدرسه، خطابه و تئاتر به عنوان لوازم ترقی در سرمقاله شماره ۹۰۹ می‌نویسد: «اگر بخواهیم قدرت علم و معارف یک کشور و گروهی را بدانیم فردافرد و تک تک هرگز لازم نیست از آن کشوریان از حیثیات آنان معلومات پرسیم، بل به محض اطلاع از عدد جراید و مدارس و محل‌های خطابه‌سرای و تئاتر می‌توانیم پی به کنه استعداد برده و حال حاضر آن ملت را از ترقی و تنزل و از تقدم و تقهقر بدانیم». وی با توجه به لزوم وجود روزنامه مستقل و منظم به عنوان یکی از عناصر ایجاد توسعه ملی به انتقاد از رویه روزنامه‌های موجود در بی‌توجهی به مسایل سیاسی - اجتماعی به صورت دقیق و واقع‌بینانه و در پیش گرفتن رویه تملق و جانبداری از دولتمردان وقت، می‌پردازد. چنان‌چه در شماره ۹۰۹ می‌نویسد: «جریده‌ای دارند که آن را (ماهنامه) یا (دلخواه‌نامه) نامیدنش رواست و آن هم پر از القاب شاه و وزیر و مملو از اخبار آبادی مملکت ایران است... که اگر کسی آن را چون یکی از جراید اروپا فرض محال نماید شاه ایران را ملک الملوک و ایران را بهشت و ایرانیان را فرشته خواهد دانست».

در ادامه در بررسی سه عنصر دیگر لازمه ترقی می‌نویسد: «اما مدارس یک مدرسه در ایران که بتوان آن را با یکی از مکاتب دهکده‌های زمان پیش‌فرنگستان مقایسه نمود در ایران وجود ندارد، خطابه و تئاتر را که نامش را نشنیده‌اند».

این روزنامه با اعتقاد به لزوم انجام اصلاحات بالا (دولتمردان) با توجه به اهمیت فنون و صنایع فرنگستان بر نقش وکلای مجلس به عنوان دولتمردان مستقل و ملی در انتشار و اتخاذ علوم و معارف و سیاستگذاری در این باب تاکید دارد: «به کام دل آن هنگام می‌رسیم که مجلس شورای ملی ما به یاری خدای از وکلا و نواب دانا و دل‌آگاه متشکل گردد و در میان‌شان روسی مآبی و انگلیس مآبی و آلمانی مآبی پیدا نشود و همه ایرانی ماب گردند. و از سیر سیاست دول و حقوق ملل آگاه شوند، صنایع و فنون فرنگستان را در ایران از دست ایرانیان ظاهر نمایند، علوم و معارف فرنگستان را در کشور ایران منتشر کنند، آداب و عواید قومیه و عادات ملیه اروپا را را عواید ملیه و عادات قومیه ما تطبیق نموده، صاف را گرفته و دردی را بلعیده، شئون دینی و عقاید مذهبی ما را در میان ما و احادیث صحیحیه معتبره را با عبارات ساده و جمل بسیط انتشار دهند» (سال ۷،

شماره ۲۴۹، صفحه ۲)

در این راستا **روزنامه حکمت** با توجه به مبانی مدرنیسم به ضرورت بهره‌گیری از علوم و فنون جدید پرداخته و با رویکردی بنیادین بر مدرنیسم، انتشار و بهره‌گیری از علوم و فنون را از طریق پایه‌گذاری و تأسیس مدارس میسر می‌داند «چاره‌ای به جز از یاری و مددکاری علوم و فنون نبوده و نخواهد بود که اسبابی فراهم آورده این علوم و فنون جدید در ممالک ما انتشار یابد... طریقت اول آن ایجاد و بنیاد مدارس ابتدائیه است... طریقت دوم آن ایجاد مدرسه تجهیزیه بوده که... و کلمات دروس ابتدائیه را با دیگر علوم عالیہ بیاموزند.» (سال ۷، شماره ۲۴۹، صفحه ۲)

در این زمینه به لزوم تطبیق علم و عمل و تکمیل علوم با صنایع پیشرفته پرداخته و اذعان می‌دارد که مباحث ثنوری علمی تنها زمانی راه ساز و چاره‌گشا است که تبدیل به راهکاری عملی و کاربردی گردد. «... باید علوم با صنایع انباز آید و گرنه دانایی گروهی بدون پیشروی چون زراعت و تجارت و آهنگری و درودگری و دوخت‌گری و غیره مثمر هیچ ثمر نتواند شد. از این روست که در ممالک متمدنه همین که شاگرد از آموختن علوم ابتدائیه و تجهیزیه فارغ‌التحصیل شد آنان را به دبستان‌های صنایع و عملیات فرستاده به آموزگارشان می‌سپارند و گرنه علم بی عمل نبودنش بهتر از بودنش است» (سال ۷، شماره ۲۶۰، ص ۱)

این روزنامه با توجه به اهمیت فراوانی که برای تأسیس و گسترش مدارس به عنوان یکی از محورهای عمده پیشرفت و ترقی ایران قایل است. اقدامات انجمن معارف - متولی ترویج علوم، ساخت و اصلاحات اساسی مدارس - را به صورت جدی پیگیری می‌نماید و گزارش‌های مبسوطی از تأسیس مدارس، نظام‌نامه و برنامه‌های علمی - عملی مدارس می‌دهد. به عنوان نمونه در شماره ۹۳۵ سال ۱۷ گزارش مفصلی از چگونگی اداره و برنامه‌های مدرسه خیریه ایرانیان ارایه داده و نیز در شماره‌های ۸۴۲ سال ۱۳ و ۸۶۸ سال ۱۴ از تأسیس مدارس ایرانیان در تفلیس و مصر خبر می‌دهد.

همان‌گونه که ذکر شد از دیگر مباحث عمده مورد توجه روزنامه حکمت افزایش آگاهی سیاسی و مشارکت اجتماعی مردم می‌باشد که یکی از راه‌های حصول این مهم، گسترش و تأسیس روزنامه‌های مستقل و وزین جدید است.

روزنامه حکمت با تعریف اخلاق روزنامه‌نگاری به حق‌گویی، حقیقت‌جویی و ثبات قدم روزنامه‌نگار در خدمت به دین و دولت و ملت و وطن خویش و تأکید بر لزوم خبررسانی

دقیق و عاری از منافع شخصی و گروهی از انتشار و تأسیس روزنامه‌های جدید استقبال نموده و با تلاش در معرفی این جراید به صورت مبسوط و مفصل، گامی در جهت افزایش آگاهی و گسترش خبررسانی برمی‌دارد. چنانچه در شماره‌های ۸۵۹ و ۹۴۰ گزارش تأسیس روزنامه‌های **حدید و ایران نو** یا در شماره ۲۴۷ گزارش مفصلی از روزنامه‌های داخلی و خارجی موجود قابل مشاهده و تعمق است.

سه مقوله **اصلاحات فرهنگی، اصلاحات اقتصادی و اصلاحات سیاسی**، مبانی ضروری‌گذار به مدرنیته از منظر دست‌اندرکاران روزنامه حکمت است به گونه‌ای که تأسیس مدرسه و انتشار روزنامه را به عنوان مظاهر اصلی پیشرفت‌های فرهنگی معرفی نموده و در مبحث اصلاحات اقتصادی به مسائلی چون اصلاح امور مالی، وحدت پول، تأسیس بانک‌های ملی و صادرات و واردات اشاره نموده و اصلاح این امور را گامی ضروری در جهت دستیابی به ترقی می‌داند. «زیرا این مسأله بر همه آشکار است و محتاج هیچ دلیل و برهان نیست تا قواعد حسابات مالیه یک دولت منتظم و مضبوط نشود. امید خیر و ترقی و تقدم از آن مملکت نتوان داشت». (شماره ۸۳۴، سال ۱۳، صفحه ۲)

وحدت پول از مباحث مورد توجه حکمت در بحث اصلاحات اقتصادی است که در چگونگی اصلاحات پول، با برشمردن معایب پول ایران می‌نویسد: «نخست این را تحقیقا باید دانست که پول ایران از طلا و نقره عیوب چندی را داراست که در پول‌های هیچ دول موجود نیست، اگر همه آن عیوب رفع شود فقط یکی از آن‌ها باقی بماند باز پول ما، پول نخواهد شد». (سال ۱۴، شماره ۸۷۰، صفحه ۸)

اهمیت اصلاح پول و وحدت پول در شکل، عیار، وزن، ترکیب و نام سکه‌ها از نظر روزنامه حکمت به درجه‌ای است که به واسطه آن می‌توان از بسیاری از اغتشاشات و زیان‌ها در تجارت خارجی اجتناب نمود. «... امروز عمل تجارت ما با خارجه به واسطه شکستن پول نقره که مدار معاملات مان منحصر به همین است خیلی مغشوش شده، زیرا آن‌چه امتعه خارجی برای ما وارد می‌شود قیمت آن مضاعف سابق شده و بر خلاف آن‌چه متاع داخله به خارج می‌رود چون تجار خارجی در مرکز مملکت ما نشسته به پول خودمان با ما معامله و داد و ستد می‌نمایند بالنسبه به سابق نصف و نیمه بهاست. این نکته را نمی‌توان زیاده بر این از نظر دقت دور داشت و خسارت عظیمی که از این راه پیوسته به ما وارد آمده و می‌آید

سهل شمرد». (سال ۷، شماره ۲۴۷، صفحه ۲)

در مبحث تجارت مساله قابل توجه دیگر، واردات کالاهای خارجی با قیمت پایین و ناتوانی کالای داخلی در رقابت با آنهاست، هم از این روست که از نظر روزنامه حکمت احداث کارخانجات صنعتی از قبیل بلورسازی، نساجی، و... مفید فایده نبوده و «راه سود و ثروتی که امروز برای ما اسهل و به حال ما انفع است که جلوگیری حادثه تنگدستی و افتخار و تلافی ضرر احتیاجات ما را به خارجه می‌تواند نمود فقط توسعه و ترویج امر زراعت و فلاح است که سرمایه آن آب و خاک و هوای مساعد و این هر سه موهبتی طبیعی و نعمتی خداداد است که هیچ مانع و معاوضی و مخل و مزاحمی ندارد و هر چه از این راه به دست می‌آوریم متاعی رواج است یعنی محصول نباتی ما از هر قبیل باشد و هر چه فراهم آید ملل خارجه مشتری و طالبند و به اعلاء قیمت می‌خرند. پس فقط چیزی که امروز برای ما لازم است تکمیل علم فلاح و تبدیل آلات عتیقه زراعت به اسباب جدید است تا اراضی موات همه احیا شود» (همان، ص ۳)

با توجه به هم‌زمانی انقلاب مشروطه با دوره‌ای از چاپ و انتشار روزنامه حکمت، این روزنامه به پیگیری مستمر اخبار انقلاب در مراکز مهمی چون تهران، آذربایجان و... می‌پردازد و اخبار منظمی از وقایع مرتبط با انقلاب مشروطه و نیز جلسات مجلس شورای ملی ارایه می‌دهد. نیز با رویکردی دقیق و موشکافانه به چاپ و انتشار زمان مشروطیت، قانون اساسی و متمم آن، نظامنامه داخلی مجلس و قوانینی نظیر قانون مطبوعات، وزارتخانه‌ها و... مبادرت می‌ورزد.

از نظر روزنامه حکمت، قانون اساسی مانعی در برابر خو کامگی‌های حکومت است و از این رو با تأکید بر لزوم حکومت شورایی، بر مشارکت مردم در امر حکومت و لزوم وجود قانونی مافوق اوامر زمامداران تکیه می‌کند. (سال ۱۷، شماره ۹۶۵، ص ۱)

در این راستا با توجه به لزوم اصلاح امور مملکت توسط رجال سیاسی دولت می‌نویسد: «غرض آن‌که و مقصد این‌که اگر رجال دولت و اولیای امور ملت چند روزی خودپرستی را کنار نگذاشته و با اقدامی مجدانه در اصلاح امور نکوشند و بر علاج حقیقی و قطعی و چاره‌ای یگانه که به عقیده ما دو چیز است و بس: اول تاسیس حکومت منظم و عادلانه با عین اصول اداره حکومت دول معظم و وضع نظام و قانون و اجرای عدل و داد برای دولت

و دوم تعلیم معارف و تشبیه مدارس در میان ملت، رجوع کنند دیگر فرصت از دست ما به در شود و وقت کافی برای دست و پا کردن نماند...» (ج ۳، سال ۱۴، شماره ۸۶۱، صفحه ۲) هم چنین در شماره ۸۹۹ با کافی ندانستن مجلس مشروطه برای دستیابی به کشوری منظم و حکومتی مقنن بر مواردی چون بنیاد وزارت‌های هشتگانه، تأسیس بانک ملی، استقرار و استحکام ادارات جنگ و معارف و تنظیم امور وزارت عدلیه تأکید می‌نماید.

در جریان حوادث مشروطه روزنامه حکمت با بیان ظرفیت‌های اسلام برای برپا کردن حکومت قانونی و برابری محور اذعان می‌دارد: «باری یک نظر انصاف در احکام محکمه شریعت غراء احمدی برای نظم و نظام و انتظام ملک و مملکت و تنظیم کشور و کشورداری از لشکری و کشوری کافی است. (سال ۱۳، شماره ۸۵۸، صفحه ۵)

و با در پیش گرفتن رویکرد انتقادی نسبت به دیدگاه شیخ فضل‌الله نوری اقدام به انتشارنامه تاییدی علما در رابطه با مشروعیت خطاب به مردم نموده و بر مواضع علما در این نامه تأکید می‌ورزد: «مشروطیت هر مملکت عبارت از محدود و مشروط بودن ارادات سلطنت و دوایر دولتی است به عدم تخطی از حدود و قوانین موضوعه بر طبق مذهب رسمی این مملکت، و طرف مقابل آن که استبدادیت دولت است عبارت است از رها و سرخود بودن ارادات سلطنت و دوایر دولتی و فعال مایشاء و حاکم مایرید و قاهر بر رقائب و غیرمسئول از هر ارتکاب بودن آن‌هاست در مملکت، و آزادی هر ملت هم که اساس مشروطیت سلطنت مبتنی بر آن است عبارت است از عدم مقهوریت‌شان در تحت تحکیمات خودسرانه سلطنت و بی‌مانعی در احقاق حقوق مشروعه ملیّه و رقبت مقابله آن هم عبارت از همین مقهوریت مذکوره و فاقد هرچیزی بودن در مقابل ارادات دولت است. (سال ۱۸، شماره ۹۵۰، صفحه ۵)

در همین زمینه استفتانات و آراء علما در رابطه با علوم جدید، مشروطیت، استبداد، اعلان جنگ و... در روزنامه حکمت مشهود و قابل توجه است.

بررسی فوق گزارشی از روزنامه حکمت منتشره در هر سال ۱۳۱۰ هـ.ق به مدیریت دکتر میرزاهدی بیگ تبریزی زعیم‌الدوله بود که در راستای احیای میراث مکتوب به ابتکار سازمان اسناد و کتابخانه ملی در ۴ مجلد از شماره ۲۴۳ سال ششم تا شماره ۹۶۹ سال نوزدهم گردآوری شده است. مجلد اول این روزنامه در دست نیست.

اصلاحات اقتصادی - مالی در عصر قاجار از منظر روزنامه حکمت

تنوع اجتماعی حاصل از ویژگی‌های طبیعی ایران استقلال و خودکفایی روستاها و شهرها، خودمختاری اقتصادی آن‌ها و «تجارت ناچیز به علت جاده‌های خراب، زمین‌های ناهموار، فواصل طولانی، نبود رودخانه‌های قابل کشتیرانی و شورش‌های بی‌وقفه قبایل» (آبراهامیان، ۴۱) را می‌توان از دلایل عقب ماندگی اقتصادی ایران در دوره قاجار دانست. وجود حکومت خودکامه، تفاوت‌ها و اختلافات قومی، مذهبی و... به عنوان عامل تشدیدکننده وضعیت یاد شده، بافت سنتی جامعه ایران و عدم وجود سازمان‌های متولی امور مالی و اقتصادی، سبب می‌شد تا ایران سنتی در مقایسه دقیق با اروپای فنودالی هیچ‌گونه نظام مالکیت قانونی نداشته باشد.

آبراهامیان با بررسی وضعیت اخذ مالیات در ایران قاجاریه، با عنوان کردن نظام نابسامان مالیاتی به مثابه بستر مناسبی جهت سوء استفاده‌ها و عقب ماندگی‌های مالی ایران، تأمین بخش عمده در آمد دولت را از طریق مالیات بر زمین، دام، مغازه و مسکن دانسته؛ «هر گروه مطابق با توان فرضی» خود مالیات می‌پرداخت. شاه و مستوفی‌الممالک او تعیین می‌کردند که توان پرداخت و کمک هر ایالت و کنفدراسیون ایالتی چه قدر است، والیان و ایلخانان هم‌رده با مستوفیان ایالتی، میزان مالیات هر محله را تعیین می‌کردند. کلاتران منطقه و خوانین ایالتی، مقادیری را که هر کدخدایان می‌بایست جمع‌آوری کند مشخص می‌کردند و کدخدایان روستا، این محله و صنف نیز میزان قابل پرداخت هر خانوار را در کل، این روش برای سوء استفاده مناسب بود...

ویژگی این نظام مالیاتی عبارت بود از معافیت گروهی و تبعیض گروهی». (آبراهامیان،

۵۹)

از سوی دیگر با توجه به عدم امنیت سرمایه‌گذاری در ایران قاجار و تکیه بر این نکته که کلید توسعه تجارت و صنعت در غرب انباشت سرمایه بوده است. می‌توان اذعان داشت هر گونه توسعه دیرپای معرفت و علم، نیازمند پیوستگی دستاوردها و نهادها است و بدون آن نتیجه‌ای که حاصل می‌شود، نوسانات کوتاه‌مدت، کشف دوباره معرفت گذشته، یا در واقع انباشت زدایی و از دست رفتن برخی از همان دستاوردهاست.

«پاسخ این معمای دیرینه که چرا در کشورهایی چون ایران، انباشت سرمایه صورت نگرفته است، ظاهراً از خلال این بررسی روشن می‌شود. سرمایه انباشته نشد، چون دولت و جامعه خودکامه بیش از آن نا امن بود که پس‌انداز و سرمایه‌گذاری بلندمدت در آن معقول به نظر می‌آید. وانگهی، همان اندازه انباشتی هم که صورت گرفت، در نتیجه ناامنی، مزمون ملازم با دولت و جامعه خودکامه، از جمله در اثر غارت و ضبط اموال، از دست رفت» (کاتوزیان، ۱۹۴)

ارتباط و پیوند تنگاتنگ نظام مالکیت زمین و نظام مالی کشور و عدم شکل‌گیری اربابان زمین‌دار به عنوان یک طبقه اجتماعی مستقل از معضلات دیگر فرایندهای اقتصادی، آن دوران است. در تغییر و تحول در تعریف مالیات‌ها و عوارض، نرخ دریافت آن‌ها، طبقه یا طبقاتی هستند که مشمول آن‌ها می‌شدند و شیوه ارزیابی آن‌ها و تعدد مالیات و مطالبات «تصویری جلوه از نوع دیگری از احجافات و سوء استفاده‌های رایج در دوران قاجاریه» (فلور، ۳۹۳) را ارائه می‌دهد. شمار وسیع مالیات‌های عام و خاصی که از درآمد و اموال روستایی و شهری گرفته می‌شد با انواع مختلفی که تقریباً همه جنبه‌های آن بستگی به زمان و مکان می‌یافت.

پس از دوران پرفراز و نشیب و طولانی ناصرالدین شاه که با اصلاحاتی از جانب وی و اطرافیان همراه بود، آگاهی عمومی نسبت به کاستی‌ها و عقب‌ماندگی‌های سیاسی، اجتماعی و اقتصادی در داخل از طریق دانشجویان اعزام شده به خارج از کشور، ورود اتباع خارجی، گسترش تجارت داخلی و توسعه انتشار روزنامه‌های ایرانی در داخل و خارج از کشور، افزایش یافت.

روزنامه حکمت به عنوان یکی از روزنامه‌های منتقد وضعیت موجود که به سردبیری میرزا مهدی خان زعیم‌الدوله در مصر انتشار می‌یافت، در کنار پرداختن به اخبار سیاسی داخلی و بین‌المللی به گزارش و تحلیل وضعیت عقب‌ماندگی‌های داخلی به لحاظ سیاسی، اجتماعی و اقتصادی علاقه وافری نشان می‌داد که با رایبه رهنمودهایی جهت اصلاح امور همراه بود. زعیم‌الدوله در سال‌های انتشار روزنامه با بررسی اوضاع اقتصادی و مالی کشور، وضعیت مالیات‌ها، گمرک، بانک‌ها و قروض ایران، چهره نابسامان و آشفته اقتصاد ایران را به خوبی آشکار نموده و در تلاش است با رایبه راهکارهایی در جهت

اصلاح این امور گامی بردارد.

روزنامه حکمت، با برشمردن منابع درآمد دولت در سه دسته؛ ۱- خراج زمین، ۲- فواید دارالضرب، ۳- ضرایب ماهیگیری در دریای خزر و معادن و بیشه‌ها و تلگراف و تذکره، بر لزوم انتظام و نظم‌بخشی اخذ مالیات تأکید می‌ورزد و درباره بی‌نظمی مداخل مالیات می‌نویسد:

«اما ضرایب زمین در دو سال اخیر معلوم نیست که به چه سان بوده و چه به وزارت مالیه رسیده است، همین قدر محقق است که اکنون عواید ضرایب قانونی وصول نشده و بسیار کم است و تا امور مالیه منتظم نگردد و اهالی از وضع حکومت مطمئن نشوند، اخذ عواید مالیه مقرره دشوار خواهد بود، لذا این گونه واردات غیرمنتظم کفیل و گرو قروض خارجه نتواند شد. این هم مؤکد است که در حکومت مشروطه کنونی - هیچ یک از علما و غیر هم تحریم دادن باج و خراج نخواهند نمود... اما فقره خراج زمین، انتظام این یکی خیلی دشوار بوده است و باید ترتیبات سابقه باجگیری و ساوستانی بالکلیه برداشته شده و اساس جدید و قواعد تازه در این باره گذارده شود تا پولی که از رعیت گرفته می‌شود، یکسر به خزانه دولت برسد و اگر نه به ترتیب سابق راه رفتن و پیروی از مأمورین سابقه که همه نادان و خودپسندند خیلی مشکل بوده و فواید مطلوبه با بودن آنان حاصل نخواهد شد... همین که امور مالیه منتظم گردید، واردات خراج دوبرابر کنونی خواهد گشت از آن که خیلی از املاک به واسطه رشوت از خراج معفو بوده و از طرف دیگر حکام زیاد از آن چه به نتیجه = بودجه مالیه بسته شده از فلاح و مزارع برای خودشان می‌گیرند» (سال ۱۸، شماره ۹۵۱، ص ۲).

از سوی دیگر نظام مالیات گمرکی به عنوان یک منبع مهم درآمد دولتی، نشانه وضع اقتصادی و مالی تجار ایرانی در برابر همکاران اروپایی آنها و محرکی برای تجارت آنان با ایران به شمار می‌رفت. عایدات گمرک به عنوان بخش مهمی از بودجه «شریان حیاتی و لخرجی دربار ایران» (فلور، ۱۹۰) را تشکیل می‌داد.

«حکومت ایران در دوره قاجاریه علاقه چندانی برای خدمات عمومی نشان نمی‌داد. حکومت حتی در امور مالی که حداکثر کوشش خود را به کار می‌برد بی‌کفایت و ناتوان بود و نمی‌توانست منشأ اثری باشد. برای این که هر چند حکومت بیش از هر وقت دیگر به پول

احتیاج داشت، به سبب افزایش زیاد درآمد و کاهش شدید بهای پول ایران و شیوه عجیب نظام گمرکی دست‌کم بیست درصد عایدات گمرکی خود را از دست می‌داد» (فلور، ۱۹۰) با در نظر گرفتن نظام مالیات گمرکی به عنوان یک منبع درآمد مهم دولتی، روزنامه حکمت با توجه به اوضاع نابسامان پولی ایران و لزوم درآمد زدایی در داخل کشور و یا استقرار از کشورهای خارجی از ایجاد نظام گمرک یک‌پارچه و منسجم و انجام اصلاحات و تدوین قوانین مفید به دست مستشاران بلژیکی استقبال نموده می‌نویسد: «سه نفر مأمور بلژیکی که از دو سال در ایران مشغول واریسی نظامات معمول در گمرک ایران بودند. و در آخر همه این قواعد و نظامات را معضل و مختل صوالح دولت و ملت دانسته، لهذا قوانین جدیدی در وضع گرفتن باج در اموال داخله و خارجه و حفظ نظامات احداث کرده و از طرف حکومت سنیه ایران مصدق شده و به موقع اجرا گذارده شده است. یکی از آن‌ها که آن را مایه و پایه استوار واردات گمرکی بدون هیچ حیف و میل توان دانست این است که (جمع عمال گمرک از بزرگ تا کوچک همه ماهدار معین از خزینه مالیه ماه به ماه گرفته، مدخول گمرک‌ها هر چه باشد، همه به هزینه مالیه فرستاده شود که هرگز کسی را یاری برداشتن یک پول از عواید گمرک نبوده و هم حق احداث قاعده و قانون و نظام دلخواه از هیچ مباشر و رییس نبوده باشد)» (سال ۸، شماره ۲۱، صفحه ۴).

این موافقت و همراهی در حالی صورت می‌گیرد که روزنامه حکمت در تلاش برای اقتناع لزوم اصلاحات از درون ناکام مانده و به پذیرش انجام اصلاحات و تغییرات و تدوین قانون از سوی مستشاران خارجی کفایت می‌نماید.

از دیگر مصادیق بارز نابسامانی و آشفتگی اقتصادی ایران قاجاریه را در عدم وحدت پولی ایران و معایب سکه‌های رایج آن زمان می‌توان جست‌وجو نمود. قدیانی با بررسی وضعیت پول رایج ایران در کتاب تاریخ، تمدن و فرهنگ ایران در دوره قاجاریه می‌نویسد: «پول اصلی رایج در ایران در دوره قاجاریه سکه‌هایی بود که از نقره، طلا، نیکل و گاه مس تهیه می‌شد و سکه‌های نقره بیش از بقیه رواج داشت. یکی از نخستین کارهای هر پادشاهی که به تخت می‌نشست این بود که سکه‌هایی به نام خود ضرب کند. معمولاً در شهرهای بزرگ مانند تهران، تبریز، مشهد، اصفهان و شیراز کارگاه‌های ضرب سکه دایر شده بود و به همین دلیل، پول‌های یکسانی در سراسر کشور وجود نداشت. حتی بعضی پول‌ها

تنها در یک منطقه اعتبار داشت. از زمان ناصرالدین شاه نظارت دولت مرکزی به ضرب سکه بیشتر شد و این کار بیشتر در تهران متمرکز گردید. از این زمان استفاده از پول کاغذی نیز مورد توجه قرار گرفت. اما تا پایان دوره‌ی قاجار سکه هم‌چنان مهمترین پول به شمار می‌آمد» (قدیانی، ۲۰۶)

روزنامه حکمت با نگاهی ویژه به اهمیت وحدت پول رایج در سهولت و گسترش تجارت و رونق اقتصادی بر معایب پول ایران و لزوم کیفیت آن به صورت مبسوط تأکید می‌ورزد: «نخست این را محققا باید دانست که پول ایران از طلا و نقره عیوب چندی را داراست که در پول‌های هیچ دول موجود نیست، اگر همه آن عیوب رفع شود، فقط یکی از آن‌ها باقی بماند باز پول نخواهد شد» (سال ۱۴، شماره ۸۷، ص ۸)

این روزنامه در مقاله‌ای ظریف و موشکافانه با تأکید بر ایجاد وحدت در شکل، حجم، وزن، ترکیب جنس و عیار سکه‌ها از زر و سیم و نیکل بر نظارت دقیق وزارت مالیه بر پول‌ها و تعلق امر ضرب سکه به وزارت مالیه اذعان داشت، پس لزوم وحدت اسمی سکه‌های ایرانی را بیان نموده می‌نویسد:

«پس برای نامگذاری به وحدت پول ایران که امروز قران و تومان و دینار و غیره است به فکر ما (شاهی) گذاشتن و به نام (شاهی) انساب و اصول از دیگر اسامی است به جای این‌که (قران) گوییم بهتر آن‌که (شاهی) نامیم که هم لقب سلطان ایران و هم شایسته عظمت پول کشور ایران است» (همان، صفحه ۱۱).

و در ادامه با شماردن مضار عیار متغیر و غش در ترکیب سکه‌ها در تجارت خارجی، گام اول در اصلاحات را اصلاح پول می‌دانند.

روزنامه حکمت با این استدلال که استقراض از دول خارجی ناقض استقلال و تمامیت ارضی ایران و عامل افزایش نفوذ دول خارجی در کشور است، مخالفت خود را با استقراض از دول غربی به ویژه روس و انگلیس با شدت و صراحت اعلام می‌دارد. با توجه به نیاز جدی دولت به پول برای انجام اصلاحات، با گزارش مخالفت و کلای مجلس با استقراض و تأکید بر تأمین بودجه لازم از داخل، فرایند تشکیل بانک ملی ایران را به صورت مفصل با انتشار امتیازنامه بانک ملی گزارش می‌دهد و در ذیل انتشار اعلان تأسیس بانک ملی ایران، عموم مردم ایران را به مساعدت در جلوگیری از استقراض خارجی تشویق می‌نماید.

ضرورت وجود راه‌های ارتباطی میان شهرهای یک کشور از الزامات رونق اقتصادی و گسترش تجارت به شمار می‌آید. ایران دوران قاجار به دلیل عدم بهره‌مندی از جاده‌های مناسب و همواره و راه‌آهن سراسری، متشکل از هسته‌های اقتصادی مجزا و مستقل از یکدیگر بود که این وضعیت را می‌توان یکی از مهم‌ترین مؤلفه‌های عقب ماندگی اقتصادی و سیاسی ایران دانست.

در نهایت این نکته قابل ذکر است که **روزنامه حکمت** در کنار توجه و تأکید بر انجام اصلاحات اقتصادی و مالی با وقوف بر ضرورت ارتباط شهرهای ایران و افزایش امکان دسترسی به مناطق مختلف و دورافتاده جهت گسترش تجارت و توسعه اقتصادی بر مقوله ایجاد **خط آهن سراسری** تأکید بسیار داشته و اخبار و واگذاری امتیاز راه‌آهن به روسیه را به صورت مستمر پیگیری و گزارش می‌نماید.

«به موجب اخبار درست، دولت روس امتیاز کشیدن راه آهن ایران را بوجه آتی از دولت علیه گرفته که خطوط و رشته‌های آن را در مدت چهار سال به انجام رساند...» (سال ۸، شماره ۲۱ ص ۴).

روزنامه حکمت پر از مطالب متنوع اقتصادی، سیاسی، اجتماعی و علمی است. برای تسهیل استفاده خوانندگان محترم یاد از محتوای پر بار روزنامه حکمت، فهرست مطالب و موضوعات اساسی آن نیز استخراج شده که در همین جا و به دنبال این نوشتار درج می‌گردد. ■

ژوبشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

رتال جامع علوم انسانی

منابع:

- ۱- زعیم الدوله، میرزا محمد مهدی بیگ تیریزی، روزنامه حکمت، سازمان اسناد کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران.
- ۲- آبراهامیان، یراوند، ایران بین دو انقلاب، احمد گل محمدی، محمد ابراهیم فتاحی، تهران، نی، ۱۳۷۷
- ۳- شمیم، علی اصغر، ایران در دوره سلطنت قاجار، تهران، علمی، ۱۳۴۲
- ۴- فلور، ویلم، تاریخ اجتماعی ایران در عصر قاجار، ترجمه ابوالقاسم سری، تهران، توس، بی تا.
- ۵- قدیانی، عباس، تاریخ، تمدن و فرهنگ ایران در دوره قاجاریه، تهران، فرهنگ مکتوب، ۱۳۸۴
- ۶- کاتوزیان، محمدعلی همایون، تضاد دولت و ملت (نظریه تاریخ و سیاست در ایران)، علی رضا طیب، تهران،

نی، ۱۳۸۰

شروېشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی